

Обухова В.М.

УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА ЯК ДЖЕРЕЛО ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Вступ. Глумачення прізвищ – питання, яке цікавить всіх, оскільки прізвища супроводжують людей з народження, коли на ручку немовляти вішають бірку з прізвищем матері, і до самої смерті. Парадоксально, що не дуже милозвучні чи навіть образливі за значенням прізвища наші співвітчизники змінюють на інші рідко: будь-який телефонний довідник є підтвердженням цього факту. Особисто авторові статті зустрічалися і дуже мила, струнка дівчина на прізвище Кочерга, і жінка – сумлінний працівник освіти, що носила прізвище Жеребець, і дружина керівника однієї з міських служб, яка взяла прізвище чоловіка, а прізвище його було Лисий...

Прізвище стає частиною сприйняття індивіда самим собою і тими, хто його оточує. Звуковий, морфемний склад прізвища, а згодом і його значення відступають на задній план. Хто тепер замислюється над первинним значенням слів, що дали початок прізвищам Малишко, Сосюра, Тичина? Для носіїв української культури ці прізвища – уособлення певних напрямів, певних поетичних творів. Однак таке “стирання” первинного значення має і негативні наслідки. Люди взагалі не замислюються, звідки прийшло прізвище, що воно значить. Серед моїх студентів-економістів був хлопець на прізвище Барвінок, якого дуже здивувала інформація про походження і значення цього слова.

В інших випадках носії прізвищ пояснюють їх поверхово і невірно, йдучи за сучасною формою і не враховуючи процесів, які відбувалися у мові. Скажімо, стосовно прізвищ Дорошко і Дороженко ніби все зрозуміло: є ж іменник “дорога”! Але філолог знає: за моделлю утворення ці прізвища українські, а в українській мові “дорога” є, а “дорожки” немає, є “доріжка”. Враховуючи той факт, що велику кількість прізвищ утворено від чоловічих імен у тій чи іншій формі, можна припустити, що ці прізвища походять від імені Дорош (українська народна форма хрестильного імені Дорофей). Підтвердженням цього є поширеність прізвищ Дорош, Дорошенко. Сучасне написання прізвищ Дорошко і Дороженко з літерою “ж” пояснюється досить легко типовою ситуацією, коли неписьменна людина вимовляє своє прізвище, а писар (скоріш за все, російськомовний) на слух його записує.

Можливість таких ситуацій опосередковано доводить епізод з фільму “Хрещений батько”, коли хлопець-емігрант каже чиновникові на кордоні: “Віто Андоліні з Корлеоне”, а той поспіхом записує: “Віто Корлеоне”, і це стає прізвищем героя і всіх його нащадків. У нашій країні невірний запис писаря в армії (замість “у” написав “и”) перетворив українське прізвище Федчук на білоруське Федчик.

Таке поширене явище, як “народна етимологія”, призвело, на наш погляд, до сучасного написання прізвищ Коробко і Коробченко. Навряд чи “короб” чи “коробка” були такими поширеними реаліями у побуті наших предків, що дали початок прізвищам, а потім прізвищам. А ось назва риби “короп”, цілком вірогідно, стала спочатку прізвищем, а далі і прізвищем людини – так, як стали прізвищами назви риб “карась” і “жерех”. Раз батько – Короп, то син його, звісно, Коропченко. Потім – один неточний запис у документах, і прізвище втратило зв'язок з коренем, від якого утворене.

Для уважного дослідника прізвище – насамперед засіб передачі закодованої інформації про минуле наших предків, про те, що їх оточувало, з представниками яких народів вони спілкувалися, які рослини саджали, якими іменами називали дітей тощо. Скажімо, прізвище Макогон (Макогін) звучить абсолютно незрозуміло для молодого українця, який не цікавиться історією і літературою. Для людини ж, яка виросла в українському селі, або для тих, хто свідомо вивчає культуру свого народу, семантика прізвища прозора: “Макогін – це дерев'яний товчач, яким розтирають у макітрі мак, а також пшоно, пшеницю та інше зерно, щоб не було жорстким” [5:321]. На жаль, сучасна дитина навряд чи відгадає загадку “Батько з лісу, мати з базару, а діти з городу” (Макогін, макітра, мак) [5:321].

Питання аналізу українських прізвищ в аспекті лінгвокраїнознавства є важливим саме зараз, оскільки інформаційний бум, агресивний наступ чужомовних слів на позначення предметів технічного застосування, поширення жаргонної лексики автоматично витісняють з ужитку слова, які були близькими і звичними для наших дідів, внаслідок чого прізвища, утворені від цих слів, стають абсолютно незрозумілими.

Предметом розгляду у статті є українські прізвища, утворені за певними словотвірними моделями від хрестильних імен та їх варіантів.

Метою статті є семантизація цих прізвищ, встановлення закономірностей їх творення і трансформації, визначення особливостей названих процесів.

Матеріалом дослідження є прізвища з телефонного довідника міста Євпаторія, утворені за допомогою формантів *-енко, -ченко, -ко, -ук, -чук, -хно* та інших, типових для українського ономастикону.

Результати дослідження. Доволі велику групу складають прізвища, утворені від хрестильних імен, які в сучасному написанні мають формант *-ченко*. У плані семантизації первинного кореня не всі вони рівнозначно прозорі. Прізвища Андрущенко, Грищенко, Терещенко і подібні мають зрозумілий практично кожному носієві мови зв'язок з формами імен Андрій (Андруш + ченко), Григорій (Гриш + ченко), Терентій (Тереш + ченко). Цей зв'язок доводиться існуванням зменшувальних форм Андрушко, Гришко, Терешко та прізвищ, омонімічних цим формам.

На думку О. Іліаді, “дослідження антропонімічних мікросистем кожного конкретного слов'янського ареала вимагає детального вивчення парадигми місцевих варіантів канонічних і слов'янських язичницьких імен (їх ... усічених варіантів, які надалі самі стають твірними для демінутивних форм)... Справа в тому, що при повсякденному спілкуванні у мовленні носіїв слов'янських діалектів тієї чи іншої території всі наявні ...

імена піддаються вагомій структурній трансформації, яка призводить до відриву від базової форми...: Мис' (Михайло)" [3:252].

Слід зауважити, що передача звукосполюки "шч" літерою "щ" на письмі суттєво впливає на семантизацію прізвища, підштовхуючи мовців до "народної етимології". Читаючи прізвище Пащенко, пересічний українець може подумати, що воно походить від слова "паша", в той час як структурно-семантичний метод аналізу з урахуванням вже згаданого переходу "шч" в "щ" дає цілком логічну відповідь: Пащенко – це Пашченко, тобто прізвище утворене від демінутивної форми Пашко, аналогічно вищенаведеним (Гришко, Терешко тощо).

Семантизація інших прізвищ, утворених за такою ж моделлю, ускладнюється тим, що імена і їх форми, від яких утворені прізвища, зараз вживаються рідко (згадаймо ім'я Дорош). Прізвище видатного сатирика Михайла Зощенка утворене, скоріш за все, від хрестильного імені Зосим (скорочено Зошко). Поширеність прізвища Тищенко (17 разів повторюється у телефонному довіднику) доводить, що в минулому ім'я Тихін (Тишко) було, на відміну від нашого часу, досить частим. Аналогічні випадки маємо при розгляді прізвищ Трошенко (Трохим – Трошко), Мищенко (Михайло – Мишко), Остащенко (Остах – Осташко – народна форма імені Євстафій).

Цікавими, на наш погляд, є прізвища Домащенко і Лещенко, саме тому, що штовхають на легкий шлях: Домащенко – син Домахи. Проте можливим є й інше пояснення: те, що це прізвище утворене від зниклого чоловічого імені, аналогічно випадку з прізвищем Зінченко: Домах – Домашко, Зіновій – Зінько. Друге з названих імен дожило до нашого часу, перше – ні, але те, що парні форми чоловічих і жіночих імен були у минулому скоріше правилом, ніж винятком, доводять два факти: 1) існування у болгарській мові, яка зберегла багато архаїчних слов'янських форм, імен Людмил, Світлан (які зникли з нашої мови); 2) існування у Західній Україні жіночих імен Богдана, Василина, Іванна, Михайлина, Стефанія тощо. Л. Успенський наводить такий історичний факт: "Композитор Кавос, італієць за народженням, що жив у Росії (1798-1840), звався Катерин Альбертович, а два його сини – Іван і Альберт – Катериновичи" [6:251].

Стосовно прізвища Лещенко "рибну" версію слід відкинути зразу – інакше було б "Лященко". Скористаємося вже випробуваним методом структурного аналізу: Лещенко – Лещченко. Наявність прізвищ Лещко і Лехно (про модель творення прізвищ з формантом *-хно* – трохи далі) показує, що первинне ім'я мало форми Лех чи Лесь. У польській мові ці форми збереглися до нашого часу.

Прізвища Ященко, Ющенко і Єщенко розрізняються тільки однією початковою літерою. Перше з них утворене від імен Яшко чи Ясь. А от два останні можуть бути утворені від різних форм одного і того ж імені (Юхим чи Єфим): Ющенко – Ющенко (Юшко) і Єщенко – Єщенко (Єшко).

Не дуже поширені, але все ж зустрічаються українські прізвища з формантом *-хно*, зв'язок яких з первинними іменами є заретушованим. Це прізвища Дахно, Кахно, Лехно, Махно, Сахно, Юхно тощо. Показово, що практично всі вони мають близькі за походженням форми прізвищ з іншими суфіксами:

Дахно – Дашко – Дашук – Дашенко
 Кахно – (Касько?) - Кащук – Кащенко
 Лехно – Лешко – Лещук – Лещенко
 Махно – (Масько?) – Машук – Мащенко
 Михно – (Мисько?) – Мищук – Мищенко
 Юхно – Юшко – Ющук – Ющенко
 Яхно – (Ясько? Яшко?) - Ящук – Ященко

Трохи окремо у цій групі стоїть прізвище Сахно, оскільки прізвища Сашук, Сашченко авторів не зустрічалися. Питання викликає і основа, від якої утворене це прізвище. Імена, від яких, за нашим припущенням, утворені попередні прізвища, були досить поширеними серед українців: Юхно – від імені Юхим, Михно – від імені Михайло, Яхно – від Якова. Про ім'я Лех чи Лесь (Лехно) було сказано раніше. Оскільки первинна основа у більшості випадків має кінцевий *-х*- (*-к*-; *-с*-), можна припустити, що прізвище Кахно має в основі ім'я Касьян. Не зовсім зрозумілими є первинні імена, що дали початок прізвищам Дахно і Махно. Можливо, останнє звучало спочатку як Мохно (від імен Мосій чи Мокій), а потім, під впливом російської мови, змінило звучання й написання. На користь цього припущення виступає факт існування прізвищ Мошко і Мощенко, які утворюють ланцюжок, подібний наведеним раніше: Мохно – Мошко – Мощук – Мощенко.

Виходячи з вищевикладеного, гадаємо, було б не зовсім коректним виводити прізвище Сахно від імені Сашко, тим більше за відсутності (чи дуже рідких випадків) прізвищ Сашук і Сашченко.

Як бачимо, дослідження українських прізвищ, утворених від імен і їх варіантів, може дати лінгвокраїнознавчий матеріал стосовно того, які чоловічі імена біли поширені серед наших предків. Висока частотність прізвища у теперішній час є показником поширеності імені, від якого утворене прізвище, у минулому.

Наші підрахунки стосуються матеріалу телефонного довідника міста Євпаторія, що дає певну статистичну вибірку. Імена, від яких утворені прізвища, можна поділити за критерієм використання у наш час на 2 групи. До першої ввійшли імена, що були частими у минулому і залишаються досить популярними зараз. Далі ці імена наведені у порядку зменшення кількості утворених від них прізвищ: Григорій (59 випадків прізвищ з українськими формантами, утворених від імені та його варіантів Грицько, Гришко тощо), Михайло – 41 випадок, Роман – 40, Петро – 34 випадки, Павло – 31. Слід зауважити, що від імені Микола прізвищ не знайдено, зате від його варіантів Нікола чи Ніколай у довіднику нараховується 34 прізвища (Ніколенко, Ніколаєнко тощо). Поширеними було і ім'я Василь – 31 випадок. Далі йдуть імена Андрій, Данило, Іван і Ілля.

Другу групу складають імена, якими зараз новонароджених називають рідко чи зовсім не називають, а зустрічаються вони в основному у формах по батькові. Однак у часи, коли масив українських прізвищ формувався, ці імена були доволі поширені, про що свідчить кількість утворених від них прізвищ. На першому місці у цій групі ім'я Клим (37 прізвищ), на другому – Марко і Степан (29), далі йдуть Юхим (28), Панас і Сава (27). Наступні імена подаються у порядку зменшення кількості утворених від них прізвищ: Кузьма, Карп, Семен, Тимофій, Сидір, Кирило, Пилип, Федір, Прокоп, Демид, Тихін, Герасим, Нестор, Захар, Яків, Юрій, Остап, Мартин, Ісай, Гордій, Кость, Терех, Мирон, Корній.

Під час підрахунків бралися до уваги прізвища, утворені від усіх варіантів повного імені Степан (сина Степана могли звати і Степаненком, і Стецюком у залежності від регіону, де той жив). Хоча вибірка прізвищ є не дуже великою, вона все ж дозволяє дійти певних висновків стосовно частотності використання власних чоловічих імен у період з кінця XVII до середини XIX століття, тобто коли формувався основний масив прізвищ [2, с. 3-4]

Очевидно, що такі поширені серед наших сучасників імена, як Олексій, Олександр, Володимир, Сергій, Антон, Дмитро, Денис тощо, стали широко вживаними вже після названого періоду, натомість перестали користуватися популярністю імена, які були дуже частими у минулому. Авторіві статті зустрічалися молоді люди на ім'я Кирило, Степан, Пилип, Захар, але за 4-5 десятиліть не зустрілося жодного Панаса, Сави, Клима, Карпа чи Сидора. Одним з аспектів, що визначають актуальність розглянутого питання, є необхідність “відновлення” у свідомості носіїв мови зв'язку “незрозумілих” зараз прізвищ з напівзабутими іменами та їх варіантами, від яких ці прізвища утворені. Це такі імена, як Лукаш, Логвин, Мусій, Лаврін, Омелян тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз прізвищ, утворених від хрестильних імен та їх варіантів за допомогою формантів *-енко, -ченко, -ук, -чук, -хно*, дає можливість виявити, які чоловічі імена були поширені серед українців у період XVII-XIX століть. У статті не розглядалися причини відходу деяких імен на периферію ономастичного простору – це питання потребує подальшого дослідження. Цікавим видається порівняння українських і російських форм одного й того ж імені (Хома – Фома) і процесів творення від цих форм прізвищ за українськими і російськими моделями. Дослідження семантики і особливостей творення українських прізвищ дає певний лінгвокраїнознавчий матеріал, який можна використати під час викладання дисциплін “Українська мова”, “Українознавство”, “Лінгвокраїнознавство”.

Джерела та література

1. Введенская М.А., Колесников Н.П. Этимология: учебное пособие. – СПб: Питер, 2004. – 221 с.
2. Ганжина И.М. Словарь современных русских фамилий. – М.: ООО “Издательство Астрель”, 2001. – 672 с.
3. Илиади А.И. Основы славянской этимологии. – К.: Довіра, 2005. – 270 с.
4. Телефонный справочник г. Евпатория. –Евпатория, 1995. – 511 с.
5. Україна в словах: мовоукраїнознавчий словник-довідник. –К.: ВЦ “Просвіта”, 2004. – 704 с.
6. Успенский Л.В. Ты и твое имя. Имя дома твоего. –Ленинград: Детская литература, 1978. – 573 с.

Резник О.В.

ЖЕНСКАЯ МЕМУАРИСТИКА ПЕРВОЙ ВОЛНЫ РУССКОЙ ЭМИГРАЦИИ И З.А.ШАХОВСКАЯ

Мемуарный труд помогает личности и нации избежать превращения в массу, потерявшую связь со своим подлинным «я»; идентифицируясь с реальными событиями и датами, индивид становится человеком, знающим, что значит быть самим собой, мечтающим возвратиться к истокам своей души, к своему исконному, подлинному предназначению и самобытности. По мнению философа В.М.Андреева, прошлое, будущее и настоящее как противоположности образуют диалектическое единство: прошлое – тезис, будущее – антитезис, настоящее – синтез прошлого и будущего. Изучение литературных свидетельств «от первого лица», таким образом, обладает определенной актуальностью: «для устойчивого существования в настоящем любой живой организм не может не опираться на опыт прошлого: в нем всегда есть то, что необходимо в настоящем и может понадобиться в будущем» [1, с.98]

Именно эта детерминированность литературных воспоминаний позволяет исследовать их системно, а не эпизодически, выбрать методологической основой исследования научные принципы историзма, комплексности и достоверности. Интерес литературоведов, социальных историков и антропологов к текстам, написанным в жанре автобиографии, привел к возникновению большого числа сочинений и монографий, посвященных этому вопросу. Изучаются традиционные, исторически сложившиеся приемы построения текста (Бахтин, 1997, Гинзбург, 1999, Лотман, 1999), лексико-семантическая и временная организация автобиографических произведений (Голубева, 1989, Чейф, 1983, Лапина, 1988), способы обозначения повествователя в авто семантической прозе (Азарова, Лесспис, 1980, Сорокин, 1995, Elit, 2002), автобиографические тексты исследуются в гендерном аспекте (Пушкарева, 2000, Рюткенен, 2000, Wedel, 1988).

Женская мемуаристика характеризуется совершенно специфическими особенностями памяти, что позволяет выделить женскую автобиографическую прозу в третью, отдельную группу. Тэффи, И.Одоевцева, З.Шаховская, при всей разности талантов, одинаково стремятся к документальному реализму и стенографическому воспроизведению фактов. В отличие от мужских мемуаров, они всегда пространней описывают свои чувства и настроения, используют большое количество вопросительных и риторических конструкций